מטמון כלי חציבה מברזל מחפירות החומה השלישית בירושלים

שלומית וקסלר־בדולח

קבוצה של 19 כלי חציבה מברזל נחשפה בחפירה שנערכה בשנת 1990 מצפון לשער שכם בירושלים (צפיריס ואחרים תשנ״ב; Tzafiris et al. 1994).[1] הכלים התגלו סנטימטרים ספורים מעל הסלע, בתוך מה שנראה כמתקן או מקום מסתור מאולתר בשולי מחצבה. הכלים היו מסודרים בצפיפות זה ליד זה וזה מעל זה, ועל כן אפשר לזהותם כמטמון כלי עבודה של חוצב. המטמון נחשף בלוקוס 137 בשטח B בחפירות החומה השלישית, והוא קשור, ככל הנראה, למחצבות מימי הבית השני שנתגלו באתר (ר׳ להלן).

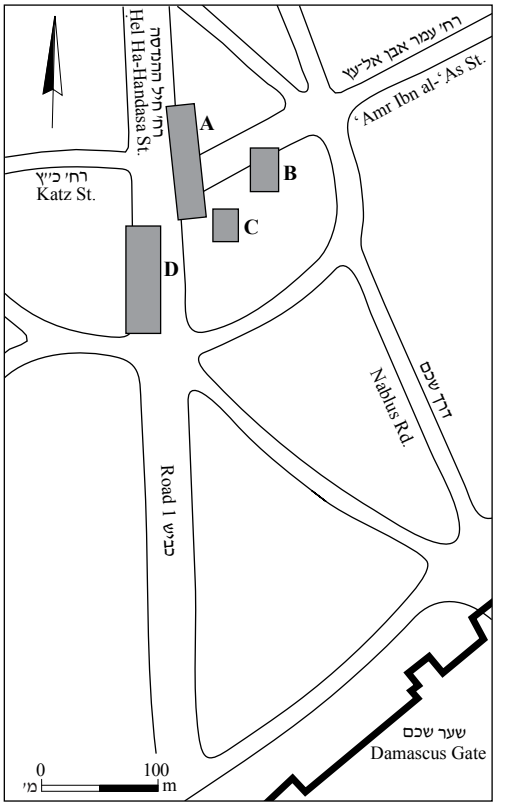

איור 1. מפת איתור של חפירות החומה השלישית מטעם רשות העתיקות (על־פי אבו ריא תשנ״ז:132).

שטח החפירה נמצא כ־400 מ׳ מצפון לשער שכם, ממערב לפינת הרחובות דרך שכם ואבן אל־עץ (איור 1; תכנית 1). חלק משטח B נחפר לראשונה בשנים 1972–1974, וזוהו בו שרידים ששויכו לחמישה שלבי פעילות (Ben-Arieh and Netzer 1974:97): לשלב הקדום שייכות מחצבות; לשלב השני שייכים שרידי החומה השלישית מהמאה הא׳ לסה״נ; לשלב השלישי, המתוארך גם הוא למאה הא׳ לסה״נ, שייך מבנה שנחשף מפנים לחומה ובניצב לה, אשר התקיים בזמנה של החומה; לשלב הרביעי שייכים קברי פיר וקברי ארגז מהתקופה הרומית (המאות הג׳–הד׳ לסה״נ) שנכרו לתוך מסד החומה השלישית לאחר צאתה משימוש; לשלב החמישי שייך מנזר ביזנטי שתוארך למן המאה הה׳ לסה״נ ואילך.

בחפירה בשטח B נחשפו ארבע שכבות. בשכבה 4 נחשפו מחצבות, ובהן קווי מתאר של גושי אבן מרובעים, גדולים; מטמון כלי החציבה שייך כנראה לשכבה זו, אשר תוארכה לימי הבית השני (המאה הא׳ לסה״נ). בשכבה 3, גם היא מהמאה הא׳ לסה״נ, נמצא קו ביצורים מסיבי שמרבית החוקרים מזהים אותו עם החומה השלישית מימי הבית השני, וכן שרידים נוספים מאותה תקופה. בשכבה 2 התגלו שלוש קבורות קרמציה בסירי בישול מהתקופה הרומית המאוחרת, שכמותן התגלו בעבר בסביבות ירושלים, ותאריכן בשלהי המאה הא׳ – המאה הב׳ לסה״נ; קברים אלה מיוחסים לחיילי הלגיון העשירי שחנה בירושלים לאחר שנת 70 (קלונר תשס״ג [ב]:98). בשכבה 1 נחשפו שרידי מבנה ששימש, כמשוער, אכסניה לעולי רגל בתקופות הביזנטית–האומיית; שרידים נוספים ממבנה זה התגלו בחפירות שנערכו בשטחים סמוכים (לסיכום ולהפניות, ר׳ ראם 2009: איור 1).

מטמון כלי החציבה

מטמון הכלים התגלה על הסלע, בתחתיתו של ריבוע בדיקה (1.5 × 2.5 מ׳; תכנית 1: חתך 1–1)

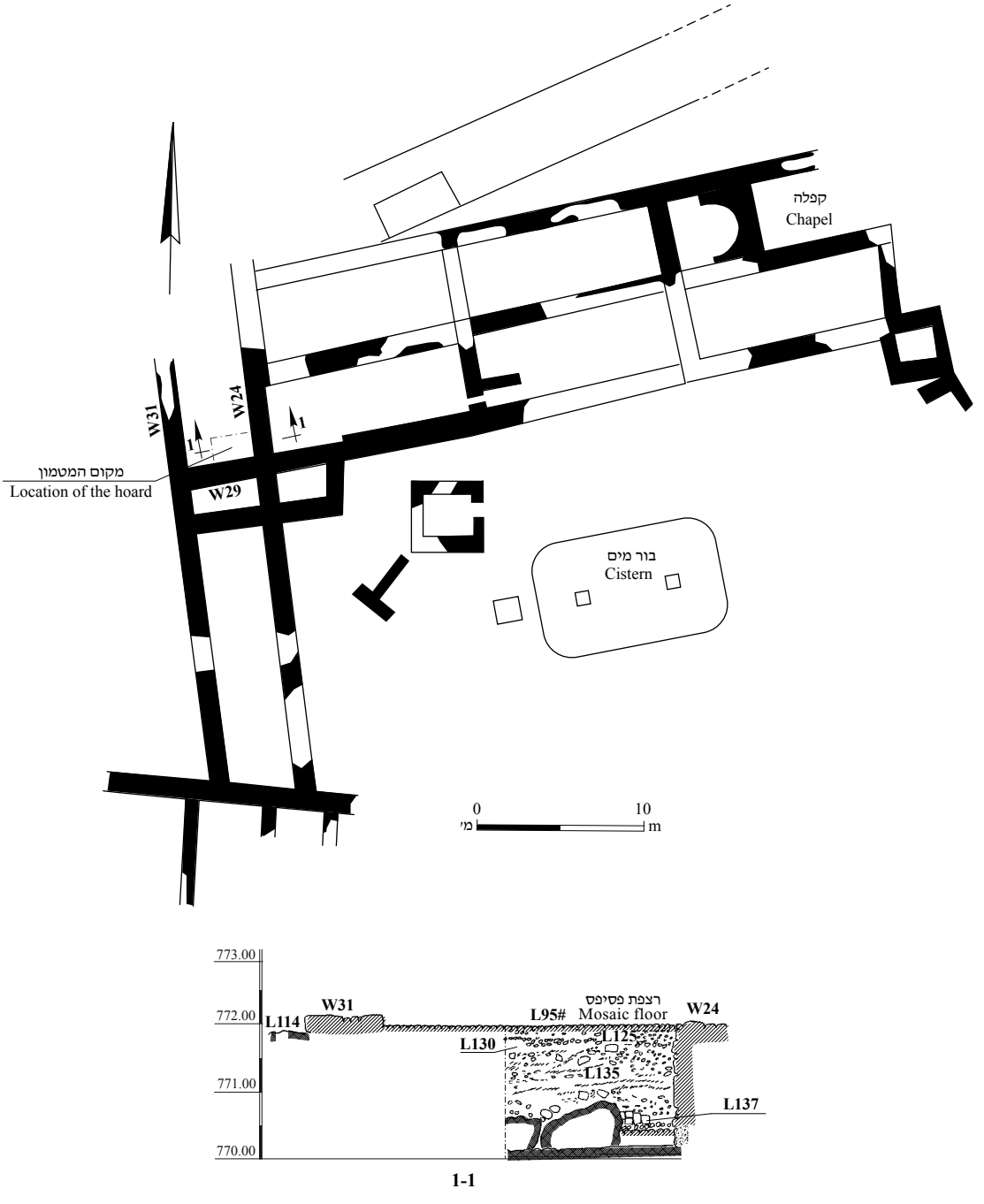

תכנית 1. ריבוע הבדיקה, תכנית וחתך.

שנחפר בתוך אחד החדרים של האכסניה הביזנטית–האומיית של שכבה 2. החפירה הגיעה לעומק של כ־1.8 מ׳ מתחת לרצפת הפסיפס של האכסניה (L95), עד לסלע המוחלק שבתחתית הריבוע. מתחת לרצפת הפסיפס (L95) היה מילוי אפרפר (L125; 0.3 מ׳ עובי), ומתחתיו — מפלס לבן עבה (L130) שניגש לראש קיר 29 (לא נראה בחתך). מתחת ללוקוס 130 נמצא מילוי של אדמת

איור 2. מטמון הכלים במהלך החפירה, מבט לצפון; משמאל — גוש סלע גדול.

איור 3. מטמון כלי החציבה לאחר שימורו.

טרה־רוסה מעורבת בחרסים (L135), שכיסתה כמה גושי סלע גדולים שהיו מונחים על הסלע. לצד אחד הגושים התגלו כלי החציבה (L137; איורים 2, 3). הכלים הונחו על שכבה של אבנים קטנות ואדמת טרה־רוסה (0.1–0.2 מ׳ עובי) וסודרו בצפיפות בשניים–שלושה רבדים. בשל שטחה המצומצם של החפירה, ובמיוחד של החלק שבו התגלו הכלים, לא ניתן היה לזהות אם הם הונחו במתקן מסודר או בכיס קרקע טבעי שנוצר בין הסלעים ושימש מקום מסתור. את מטמון הכלים ניתן לחלק לשתי קבוצות:

1. יתדות מוארכים (איור 4), המכונים במחקר ״יתדות ביקוע״ (ספראי וששון תשס״א:24) או ״יתדות לפיצול האבן״ (אביצור 1976:127, תצלום 341; Hodges 1968:109). לכלי ראש בצורת פטריה, ששימש משטח הכאה, ולהב מלבני צר וארוך, שלו חתך משולש ההולך ונעשה דק בקצהו. היתד צרה

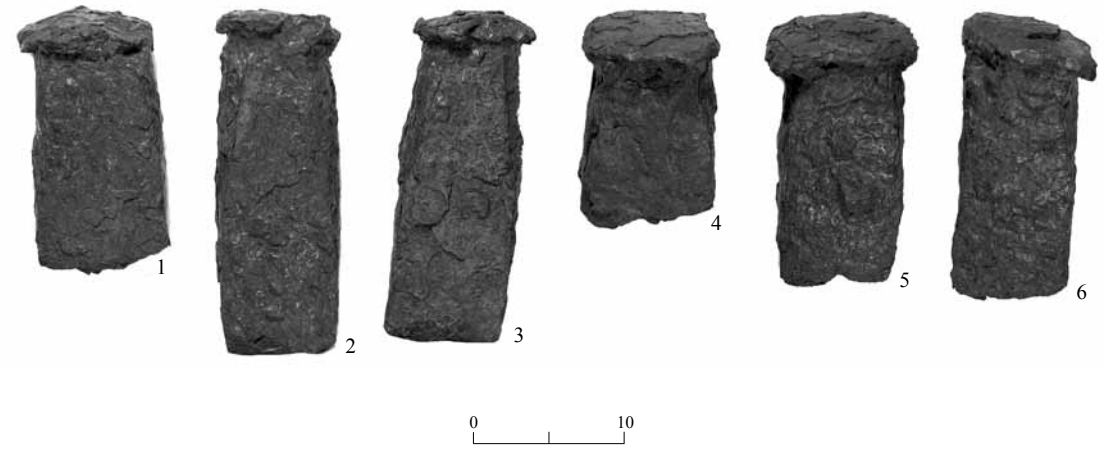

איור 4. יתדות ביקוע.

מס׳* No.	משקל (גרם) Weight (g)	קוטר משטח ההכאה Diam. of Stricking Platform	עובי משטח ההכאה Thickness of Stricking Platform	אורך הלהב Blade Length	רוחב הלהב Blade Width	עובי הלהב Blade Thickness
1	2955	9.0	1.0	16.5	8.0	4.5
2	3885	8.0	1.5	21.0	7.5	6.0
3	3858	8.0	1.0	20.0	7.0	6.5
4	3420	8.5	1.5	14.5	8.0	5.0
5	3133	10.0	1.0	17.0	7.0	5.0
6	2448	8.0	1.0	12.5	8.5	5.0

* מידות בסנטימטרים, לפני ניקוי

מעט בחלקה העליון, מתחת למשטח ההכאה, והיא מתרחבת קמעה בחלקה התחתון. במטמון שישה פריטים מסוג זה, מהם יתדות ארוכים ודקים בעלי להב ארוך (איור 4:2, 3, 5, 6) ומהם קצרים ומעובים (איור 4:1, 4).

2. לוחיות ברזל (איור 5) המכונות במחקר ׳לחיים׳ או ׳נוצות׳ (ספראי וששון תשס״א:39; Singer, Holmyard and Hall 1954:477; Hodges 1968:109). זהו פריט מרובע, קטן, שלו חתך משולש, והוא דק יותר מהקבוצה הראשונה. כל הפריטים דומים זה לזה במידותיהם; קצתם שחוקים יותר מאחרים, ולחלקם קצה שבור, ככל הנראה בשל שימוש.

יתדות הביקוע (קבוצה 1) סודרו לאורכם, זה בצד זה, נטויים מעט דרומה, ומשטח ההכאה פונה צפונה. לוחיות הברזל (קבוצה 2) הונחו מדרום לקבוצה הראשונה, וגם מעליה. כלי הברזל השתמרו במצב טוב, והיו מכוסים בשכבת חלודה דקה.

כלי הברזל היו חלק מערכת כלי העבודה של חוצב במחצבה. יתדות הביקוע שימשו לפיצול האבן, ובעיקר לניתוק הפאה האחרונה מן הסלע הטבעי. הביקוע נעשה בתחיבה של סדרת יתדות לאורך קו הניתוק הרצוי והחדרתן לעומק באמצעות פטיש כבד עד שנוצר סדק במקום הרצוי (ספראי וששון תשס״א:24, איורים 21–23). את ה׳לחיים׳ הניחו משני עברי היתד להרחבת הסדק (ספראי וששון תשס״א:24–25; Hodges 1968:109) או כדי להגן על הלהב של יתד הביקוע בעת ההכאה עליה (שיאון ואחרים תשע״א:43).

בשנים האחרונות התגלו מחצבות רבות בחלקיה הצפוניים של ירושלים (ר׳ למשל זילברבוד וששון תשס״ט; שיאון ואחרים תשע״א; ששון, שיאון וברדה תשע״ב; זילברבוד ועמית 2010; כהן־תבור 2010; זילברבוד 2011; זילברבוד ורפיואנו 2011; שיאון ורפיואנו 2013; שיאון, רפיואנו וקוגן־זהבי

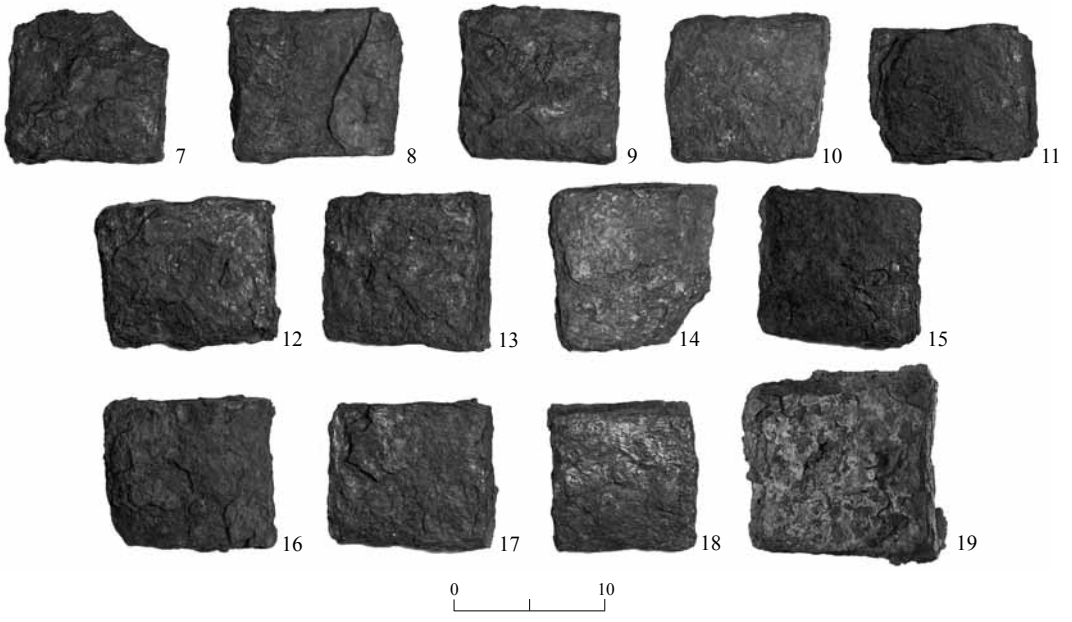

איור 5. לוחיות הברזל (׳לחיים׳).

מס׳* No.	משקל (גרם) Weight (g)	אורך Length	רוחב Width	עובי מרבי Max. Thickness
7	1458	11.0	11	4.0
8	829	10.0	9.3	2.0
9	1220	11.2	10.0	3.0
10	1020	11.0	9.5	2.0
11	976	11.0	9.5	2.0
12	1073	10.5	9.7	2.2
13	842	10.2	9.3	2.0

מס׳ No.	משקל (גרם) Weight (g)	אורך Length	רוחב Width	עובי מרבי Max. Thickness
14	1117	11.0	10.5	2.2
15	1220	11.0	10.0	2.5
16	712	10.3	9.0	2.0
17	833	11.0	10.0	1.8
18	1282	11.5	9.6	2.4
19	1050	10.0	10.2	2.4

* מידות בסנטימטרים, לפני ניקוי

2013; עדוי 2014); לסקירה כללית של המחצבות בצפונה של ירושלים, ר׳ קלונר תשס״ג [א]:33–35. בחלק מן המחצבות הללו התגלו כלי חציבה דומים. כלים אלה תוארכו לימי הבית השני, בדרך כלל על סמך המכלול שבו התגלו, (לסקירה ודיון, ר׳ שיאון ואחרים תשע״א; ששון, שיאון וברדה תשע״ב). במחצבה בשכונת סנהדריה בירושלים התגלה יתד חציבה, שזוהה כאזמל, ולצדו פטיש (אביצור 1976:127, תצלום 341; Jotham-Rothschild 1952:26, Fig. 1; Rahmani 1961:100, Pl. XIV: 2). המחצבה תוארכה לתקופה ההרודיאנית, והיא קדומה למערות קבורה מימי הבית השני שנחצבו באותו אתר בשלב מאוחר. בהר גריזים התגלו חמש יתדות ביקוע בשכבת החורבן של בניין T, שזמנו סוף המאה הב׳ לפסה״נ (מגן תשנ״א:87). במחצבה בשכונת רמת שלמה בירושלים התגלו שבע ׳לחיים׳, ומתחת לאבן שניתוקה מהסלע לא הושלם התגלתה יתד ביקוע ש׳לחיים׳ צמודות לשני צדדיה (5–8 ס״מ אורך, 4–6 ס״מ רוחב, 0.5 ס״מ עובי ממוצע, משקל 124–445 גרם; זילברבוד וששון תשס״ט:148–149, איור 11; ששון, שיאון וברדה תשע״ב:267). במחצבה ברחוב שמואל הנביא בירושלים התגלה פריט יחיד, דומה ל׳לחי׳ (שיאון ורפיואנו 2013: איור 11:1). נוסף על יתדות הביקוע ולוחיות ה׳לחיים׳, התגלו עוד כמה טיפוסים של כלי ברזל ששימשו במחצבות. קרדום מברזל התגלה במחצבה בסנהדריה (בר־נתן 2008: איור 5:1), וקרדום, הזהה לו בצורה ובמשקל, התגלה

במחצבה ברחוב שמואל הנביא (שיאון ואחרים תשע"א:44–45; ששון, שיאון וברדה תשע"ב:279, איורים 13, 14). במחצבה בסנהדריה התגלו גם יתד מכופף ומסמר. כלי ברזל אחר ששימש, כמשוער, לסיתות פני האבן והתאמתה לקיר הוא אזמל סתתים (15 ס"מ אורך) שהתגלה למרגלות החומה המערבית של הר הבית, באזור קשת רובינסון, ולדעת החופר הוא מלמד שהסיתות הסופי של פני האבן נעשה באתר הבנייה (אלי שוקרון, מידע בעל פה). במחצבה ברמת שלמה התגלה מטמון של 12 פרסות סוסים עשויות ממתכת, שאפשר כי שימשו 'תחליף לחיים' (זילברבוד וששון תשס"ט:149, איור 12).

סיכום ודיון

קבוצת כלי החציבה מברזל קשורה, כמשוער, למחצבה שפעלה באתר בימי הבית השני. שיוכם של הכלים לתקופה זו מוצע על סמך נתונים אלה:

סטרטיגרפיה (תכנית 1). כלי החציבה התגלו על שכבת עפר דקה שבתוכה היו מעט חרסים מתקופת הברזל ומהתקופה הרומית הקדומה (L137).[2] שכבה זו קובעת *terminus post quem* להטמנתם של הכלים. השכבה שבה נמצאו הכלים חתומה בלוקוסים 135 ו־130 שמעליהם הייתה רצפת פסיפס מהתקופות הביזנטית–האומיית (L95). כיוון שתאריכו המוחלט של לוקוס 130 אינו ידוע בשלב זה, טרם פרסומו של הדוח הסופי של החפירה, אפשר לקבוע שהכלים הוטמנו בין ימי הבית השני לבין התקופה הביזנטית.

טיפולוגיה. כלי הברזל דומים ליתדות ביקוע ול'לחיים' שהתגלו באתרים אחרים, שם הם תוארכו לימי הבית השני (ר' לעיל). השוואה זו מחזקת את שיוכם לימי הבית השני, אם כי אין בכך ודאות מלאה.

מקום הכלים בשטח. הסידור הצפוף של 19 הכלים (שמשקלם הכולל כ־35 ק"ג) בתוך כיס קרקע נסתר בין סלעים, מלמד כי הם אוחסנו, ואולי אף הוטמנו, בכוונה לשוב ולהשתמש בהם במועד מאוחר יותר. לא ניתן לקבוע אם היה זה מנהג של עובדי המחצבה, שנועד לחסוך את נשיאתם היומיומית מהמחצבה לבית המגורים, או שהטמנת הכלים נעשתה בשעת לחץ. כך או כך, בעלי הכלים לא שבו לקחתם, ויש להניח שאירוע בלתי צפוי גרם לכך. טיבו של אירוע זה אינו ידוע.

סמוך למטמון כלי החציבה התגלו מחצבות רבות מימי הבית השני (ר' איור 1), למשל בשטחים A ו־B בחפירות החומה השלישית (צפיריס ואחרים תשנ"ב:63), בחפירות מצפון לשטח B (Ben-Arieh and Netzer 1974:97–98) ובשטח C המצוי מדרום לשטח B (אלי שוקרון, מידע בעל פה). סביר להניח שמטמון הכלים קשור בצורה כלשהי לפעילות שהתקיימה במחצבות אלו, אך מאחר שהכלים היו מסודרים על מילוי אדמה שהצטבר על סלע מוחלק, לאחר שגושי סלע גדולים כבר התגלגלו לשם, נראה כי לפחות באזור זה החציבה הסתיימה לפני שהכלים הוטמנו.

הטמנתם של כלי החציבה במקרה שלפנינו, כמו גם מיעוט כלי הברזל שהתגלו בחפירות ארכיאולוגיות אחרות, מלמדים על חשיבותם וערכם הגבוה של כלי הברזל בעיני בני התקופה. מיעוט הממצאים מלמד שכלי עבודה שנשברו או נשחקו לא נזרקו. הם תוקנו, או מוחזרו לשימוש אחר, ומסיבה זו רק מעט מהם מתגלים בחפירות ארכיאולוגיות.[3] יש בכך ללמד על ערכו הכלכלי, או על מחירו הגבוה של הברזל בתקופה זו.

נשאלת השאלה, האם שימשו כלי החציבה את בוני החומה השלישית הסמוכה? בחלקו הצפוני־המערבי של שטח B חתומים שרידי מחצבה תחת מסד החומה השלישית, ולפיכך החומה מאוחרת למחצבה (צפיריס ואחרים תשנ"ב). למסקנה דומה הגיעו גם בן־אריה ונצר (Ben-Arieh and Netzer 1974:97–98) ששייכו את המחצבות ואת החומה השלישית לשני שלבים עוקבים בימי הבית השני. קיימת אמנם האפשרות, שפעילות החציבה מפנים לחומה ומחוצה לה נמשכה גם לאחר בנייתה, אך מסתברת יותר האפשרות שבקו החומה עצמו וסמוך לו תמו פעולות החציבה לפני בנייתה. מועד בניית החומה בימי הבית השני קובע אפוא *terminus ante quem* לפעילות החציבה באזור הנדון.

לסיכום, זו פעם ראשונה שקבוצה כה גדולה של כלי חציבה קדומים נחשפת באתרה בחפירה ארכיאולוגית. נראה, כי על בסיס הסטרטיגרפיה של האתר ודמיונם של הכלים לממצאים שנתגלו באתרים אחרים, ניתן לייחסם בסבירות גבוהה לימי הבית השני, קודם לבניית החומה השלישית. נראה שהמחצבה וכלי החציבה היו שייכים לפעילות החציבה האינטנסיבית בירושלים בתקופה ההרודיאנית.

הערות

[1] את החפירה (רישיון מס׳ G-4/1990) ניהלו וסיליוס צפיריס, אלכסנדר און (שטח A) ונורית פייג (שטח B); אני ניהלתי את החפירה בשטח B. אני מודה לנורית פייג על שהפקידה בידי את פרסום מטמון הכלים. בשנים שחלפו נערכו חפירות רבות לאורכו של כביש מספר 1 ובתוואי הרכבת הקלה העוברת לצדו. המאמר נכתב עם תום החפירה ועודכן בשנת 2014.

[2] דוח החפירה הסופי טרם פורסם. נתון זה מבוסס על עיון במידע שבכרטיס הלוקוס, באדיבות החופרת.

[3] על הפקת הברזל בעת העתיקה וייצור כלים, ר׳ Wright 1938; Davey 1961:213–215; Hodges 1968:109; Ward-Perkins 1971; Sim and Ridge 2002:17–24.

הפניות

אבו ריא ר׳ תשנ״ז. ירושלים, החומה השלישית. **חדשות ארכיאולוגיות** קו:130–134.

אביצור ש׳ 1976. **אדם ועמלו: אטלס לתולדות כלי עבודה ומיתקני ייצור בארץ־ישראל**. ירושלים.

בר־נתן ר׳ 2008. ירושלים, סנהדריה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (19.8.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=861&mag_id=114 (תאריך גישה 19.8.2014).

זילברבוד א׳ 2011. ירושלים, רחוב שבטי ישראל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (21.11.2011). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1858&mag_id=118 (תאריך גישה 19.8.2014).

זילברבוד א׳ ועמית ד׳ 2010. ירושלים, כביש מס׳ 1. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 122 (30.12.2010). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1609&mag_id=117 (תאריך גישה 19.8.2014).

זילברבוד א׳ ורפיואנו י׳ 2011. ירושלים, ארזי הבירה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (5.12.2011). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1875&mag_id=118 (תאריך גישה 19.8.2014).

זילברבוד א׳ וששון א׳ תשס״ט. מחצבה לאבני בניין מתקופת הבית השני בצפון ירושלים. בתוך י׳ אשל, עורך. **מחקרי יהודה ושומרון** יח:139–153.

כהן־תבור א׳ 2010. ירושלים, דרך בר־לב. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 122 (19.1.2010). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1311&mag_id=117 (תאריך גישה 19.8.2014).

מגן י׳ תשנ״א. הר גריזים – עיר מקדש. **קדמוניות** 91–92:70–91.

ספראי ז׳ וששון א׳ תשס״א. **חציבה ומחצבות אבן בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**. אלקנה.

עדוי ז׳ 2014. ירושלים, ארזי הבירה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 126 (22.6.2014). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=8503&mag_id=121 (תאריך גישה 19.8.2014).

צפיריס ו׳, און א׳, פייג נ׳, רפיאנו י׳ ווקסלר ש׳ תשנ״ב. ירושלים – החומה השלישית. **חדשות ארכיאולוגיות** צז:63–65.

קלונר ע׳ תשס״ג (א). **סקר ירושלים: האזור הצפוני־מערבי; מבוא ומפתחות** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

קלונר ע׳ תשס״ג (ב). קברי קרימציה בירושלים: עדות ארכיאולוגית לתהליכים של שינויי אוכלוסיה וחברה. בתוך א׳ ברוך וא׳ פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** 8:93–100.

ראם ע׳ 2009. ירושלים, החומה השלישית. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (12.7.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1144&mag_id=115 (תאריך גישה 19.8.2014).

שיאון ע׳, ששון א׳, זילברברוד א׳ ורפיואנו י׳ תשע״א. מחצבות ושיטות חציבה בימי בית שני בצפונה של ירושלים. בתוך מ׳ ביליג, עורכת. **מחקרי יהודה ושומרון** כ:39–48.

שיאון ע׳ ורפיואנו י׳ 2013. ירושלים, רחוב שמואל הנביא. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 125. (5.11.2013). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=4359&mag_id=120 (תאריך גישה 19.8.2014).

שיאון ע׳, רפיואנו י׳ וקוגן־זהבי א׳ 2013. ירושלים, ארזי הבירה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 125 (5.11.2013). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=4358&mag_id=120 (תאריך גישה 19.8.2014).

ששון א׳, שיאון ע׳ וברדה ל׳ תשע״ב. חציבה ומחצבות בצפון ירושלים בתקופת הבית השני. בתוך א׳ ברוך, א׳ פאוסט וא׳ לוי־רייפר, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** 17:265–286.

Ben-Arieh S. and Netzer E.1974. Excavations along the 'Third Wall' of Jerusalem, 1972–1974. *IEJ* 24:97–107.

Davey N. 1961. *A History of Building Materials*. London.

Hodges H.W.M 1968. *Artifacts: An Introduction to Early Materials and Technology*. London.

Jotham-Rothschild J. 1952. The Tombs of Sanhedria. *PEQ* 84:23–38.

Rahmani L.Y. 1961. Jewish Rock-Cut Tombs in Jerusalem. '*Atiqot* (*ES*) 3:93–120.

Sim D. and Ridge I. 2002. *Iron for the Eagles: The Iron Industry of Roman Britain*. Charleston, S.C.

Singer C., Holmyard E.J. and Hall A.R. 1954. *A History of Technology* 1: *From Early Times to Fall of Ancient Empires*. Oxford.

Tzaferis V., Feig N., Onn A. and Shukron E. 1994. Excavations at the Third Wall, North of the Jerusalem Old City. In H. Geva ed. *Ancient Jerusalem Revealed*. Jerusalem. Pp. 287–298.

Ward-Perkins J.B. 1971. *Quarrying in Antiquity: Technology, Tradition and Social Change* (Proceedings of the British Academy LVII). London.

Wright G.E. 1938. Iron in Israel. *BA* 1:5–8.

SUMMARIES OF THE HEBREW SECTION

A Cache of Iron Quarrying Tools from Excavations near Jerusalem's Third Wall

Shlomit Weksler-Bdolah
(Pp. 1*–8*)

A group of 19 quarrying tools was recovered from Area B of the Third Wall excavations, approximately 400 m northwest of Damascus Gate and west of the corner between Nablus Road and Ibn al-ʻAṣ Street (Fig. 1; Plan 1). The tools were discovered a few centimeters above the rock, in what appeared to be an installation or improvised hiding place on the edge of a quarry. Since the tools were found side-by-side, one on top of the other, they seem to be the tools of a stone cutter who worked in the quarries at the site.

Four strata were exposed in Area B, two of which are dated to the first century CE (Strata 4 and 3) and two (Strata 2 and 1), to the Late Roman (post 70 CE) and Byzantine–Umayyad periods respectively. Quarries found in Stratum 4 contain the outlines of large stone blocks and the cache probably belongs to this layer. Traces of the Third Wall were discovered above it in Stratum 3.

The tool cache was found atop the rock beside a large stone boulder (L137; Fig. 2). The tools were placed on a layer of small stones and *terra rossa* soil (0.1–0.2 m thick). It was impossible to determine whether they had been placed in a prepared installation or in a natural pocket formed between the rocks that was used as a hiding place. The tools (Fig. 3) can be sorted into two groups according to their shape:

1. Splitting wedges (Fig. 4). These have a mushroom-shaped head, used as a striking platform, and a long narrow blade that is triangular in section and tapers toward the end. The wedges are slightly narrower in their upper part, below the striking platform, and widen slightly toward their lower end. The cache contained six such items, including long thin wedges with a long blade (Fig. 4:2, 3, 5) and short thicker ones (Fig. 4:4, 6).
2. Wedge slats (Fig. 5). These are small square tools, triangular in section and thinner than those of the first group. All the items are of similar size; some are more worn than others and some have a broken end, probably as a result of extensive use.

The iron tools were part of a stonemason's tool kit used in the quarry. The splitting wedges were used to split the rock, particularly when detaching the final edge from the natural rock. The rock was split by inserting a series of wedges along the required break line and driving them deeply in with a heavy hammer until a crack was formed at the desired spot. The wedge slats were placed on both sides of the wedge to widen the crack or to protect the blade of the cleaver wedge when striking on it.

The materials and shape of the tools resemble those of splitting wedges and wedge slats discovered at other sites, where they have been dated to the Second Temple period. The arrangement of the 19 tools (total weight 35 kg), i.e., within a pocket concealed between the rocks, indicates that they were stored, perhaps even secreted away, with the intention of returning to use them at a later date. The concealing of the stone-working tools points to their importance and high economic value during this period.

This is the first time that such a large group of ancient quarrying tools has been exposed

in situ in an archaeological excavation. Based on the site's stratigraphy and the similarity between the tools and finds from other sites, they can be attributed with a high probability to the Second Temple period, prior to the building of the Third Wall. It is, however, also possible that the quarry and stone-working tools were used throughout the Herodian period.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map of the IAA Third wall excavations.
Plan 1. The probe, plan and section.
Fig. 2. The tool cache during the excavation, looking north; note large stone boulder on left.
Fig. 3. The tool cache after conservation.
Fig. 4. Splitting wedges.
Fig. 5. Wedge slats.